

Хто і коли відкрив Донецький вугільний басейн: інформаційна війна на Донбаському фронті

Геннадій Гайко (ORCID 0000-0002-4263-5958)

Національний технічний університет України

"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського" (Україна)

Володимир Білецький (ORCID 0000-0003-2936-9680)

Національний технічний університет

"Харківський політехнічний інститут" (Україна)

Віталій Білецький (ORCID 0000-0002-0881-0409)

Незалежний дослідник (Україна)

АНОТАЦІЯ

У статті автори порушують актуальне питання історичних фальсифікацій, розглядаючи їх як елемент інформаційної війни. Застосовуючи історіографічний метод та інтерпретуючи факти створення історичної дезінформації як маніпуляцію суспільною свідомістю, вони презентують конкретний кейс історичних досліджень про відкриття Донецького вугільного басейну. Відтак зроблено огляд наукової та енциклопедичної літератури Росії, СРСР та України, присвяченої висвітленню цього питання; уведено в науковий обіг архівні історичні документи, які показують реальну картину відкриття вугілля на Донбасі; відстежується маніпулятивний дискурс впливу на масову свідомість з метою створення міфологічного нарративу про «російськість» Донбасу. Доведено, що фальсифікації Росії та СРСР щодо історії першовідкриття вугілля на Донбасі тривають практично протягом усього часу промислового освоєння регіону і до сьогодні, є прикладом інформаційної війни проти України. Оприлюднені авторами архівні історичні документи однозначно вказують, що офіційними першовідкривачами вугільних родовищ на Донбасі були інші історичні персони, аніж ті, про яких пише російська та радянська наукова та енциклопедична література, і вони мають українське походження. Визначено типові для маніпуляції масовою свідомістю способи поширення міфологічного нарративу та їх актуалізацію під час російсько-української війни.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

*інформаційна війна;
Донбас;
міфологічний нарратив;
історія відкриття
Донецького вугільного
басейну*

Вступ

Інформаційна війна або інформаційна пропаганда на користь її організатора активно застосовувалася і застосовується на фронтах – територіях на межі двох різних суспільств, культур, цивілізацій. Очевидно, вона є невід'ємною складовою так званої «гібридної» війни, яка перетворює на зброю навіть інформацію.

Спотворивши дані, у тому числі, історичні, вигадавши і поширивши дезінформацію, можна домогтися успіху у маніпуляції масовою свідомістю і лояльності населення до окупанта.

Однією з перехідних зон, яка сьогодні вже 8 років є ареною збройного протистояння Росії та України, є Донбас. Відтак не дивно, що про минуле і сучасність цього краю виникла ціла мережа взаємопов'язаних площин-контекстів інформаційного протистояння України з Росією.

Тут ми розглянемо намагання агресора встановити своє бачення подій на Донбасі в історичній ретроспективі.

Маніпулятори, намагаючись підмінити історичну правду і сформувати у свідомості громадян України нарративи російськості регіону, націлені на такі питання. По-перше, чи належала ця земля взагалі колись юрисдикції українських державних утворень? По-друге, хто (який народ) заселяв і освоював територію Донбасу? Третє питання до сьогодні є вельми актуальним – хто і коли відкрив Донецький вугільний басейн?

Гострота цих питань інформаційної війни насправді детермінується не відсутністю об'єктивних джерел, а потенційно потужним впливом на масову свідомість тих міфологем, якими агресор прагне підмінити історичну правду.

Бажаючи створити і вкорінити розлогий міфологічний нарратив про Донбас як частину такого ж міфічного «руського мира», заангажовані публіцисти, (псевдо)науковці створюють різноманітні дискурси історичної першості, пріоритетності Росії у названих питаннях.

До того ж для досягнення у сприйнятті мас ефекту загальновідомості пріоритету Росії щодо Донбасу, викривляються дані навіть з XVIII ст. Зокрема, інформація про «руських рудознавців» багаторазово тиражується, створюються соціальні ритуали, календарні свята, скульптурні зображення, які вкорінюють міф про «руський Донбас».

Методи дослідження

Дослідниками застосовано історіографічний (джерелознавчий) метод: наведено наукові дані про об'єктивні факти соціально-культурного характеру. Активно використовується також міждисциплінарний підхід, за допомогою якого можна інтерпретувати факти історичної дезінформації з точки зору соціальної філософії та психології мас як маніпуляцію масовою свідомістю. Знаходять відображення й методи історизму та компаративного аналізу.

На питання, поставлене на початку статті, яке стосується юрисдикції Донбасу, українська наукова думка відповідає ствердно і опирається на авторитетні джерела, які описують Кальміуську паланку Війська Запорозького (Yavornytskyi, 1990; Pirko, 2003; Pirko, Lytvynovska, 2005; Mytsyk, 2007).

Відповідь на питання про суб'єкта, який творив промислову та культурну інфраструктуру Донбасу, дають ґрунтовні роботи низки українських дослідників, в першу чергу В.О.Пірка та його наукової історичної школи (Pirko, Lytvynovska, 2005; Alfiorov, 2008; 2012).

Метою цієї роботи є виявлення й аналіз елементів інформаційної війни у питанні першовідкриття вугільного Донбасу.

Задачі: 1) висвітлення цього питання у науковій та енциклопедичній літературі Росії, СРСР та України; 2) уведення у науковий обіг архівних історичних документів, які показують реальну картину відкриття вугілля на Донбасі; 3) відстеження маніпулятивних дискурсів впливу на масову свідомість з метою створення міфологічного нарративу про російськість Донбасу.

Результати та обговорення

Донецький кам'яновугільний басейн є найбільшою групою родовищ кам'яного вугілля в Європі, а його освоєння значною мірою вплинуло на індустріалізацію, формування економічного потенціалу, територіальну соціальну мобільність не тільки України, а й Російської імперії та колишнього СРСР, відбулося на важливих історичних процесах XX–XXI ст.

Проте свідчення щодо відкриття Донецького басейну тривалий час залишалися непевними, суперечливими, недостатньо підтвердженими достовірними джерелами, що призводило до певних контроверсій у науковій літературі та енциклопедичних статтях.

Історична наука була і залишається предметом зацікавленості не тільки науковців, але й політиків. Як справедливо зазначав згадуваний у «Щоденнику» Тараса Шевченка історик і письменник Олександр Вельтман «Історія наша повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними й ще більш – затемненими». Тенденції свідомого «затемнення» і викривлення історичних фактів набули гіпертрофованих форм в радянський період. Історична наука, як і ряд інших, була залучена до політичного створення нарративу про русифікований «радянський народ», позбавлений будь-якої іншої національної ідентичності.

У середині ХХ ст. у межах сталінської кампанії боротьби з космополітизмом («з низькопоклонством перед Заходом»), велась окрема робота в пошуках російських пріоритетів в історії науки та техніки, яка передбачала, щоб у кожного відкриття був свій, радянський, русифікований автор.

Це призвело до численних фальсифікацій, спрямованих на утвердження «національних пріоритетів» СРСР, які навіть не передбачалося перевіряти науково.

Оскільки шахтарі, гірничі працівники склали особливу «когорту» в робітничому класі СРСР й завжди були на вершині пропагандистської роботи («стаханівський рух» тощо), питання пріоритету відкриття вугільного Донбасу мало велике політичне значення. І «руським» Донбас повинен був стати з давен, щоб швидко підмінити це поняття на «советский». Підміна понять і при звичаєння маси до «новомови» – відомий засіб маніпуляції масовою свідомістю (Кара Мурза, 2005).

Найбільш підходящою фігурою «першовідкривача», яка відповідала державницькій і соціально-політичній доктрині радянського часу, та суто російському пріоритету наукових та географічних відкриттів, був призначений канцелярист Григорій Капустін, який у першій чверті XVIII брав участь у пошуках корисних копалин на річках Воронежчини та на Дону.

Замовне «дослідження» історії відкриття доручили авторитетному професорові Московського гірничого інституту імені Й. В. Сталіна О. О. Зворикіну, якому надали можливість ознайомитись з архівами Бергколегії.

Групі Зворикіна вперше було дозволено й опрацювати весь масив унікальних документів, які стосувалися пошуку кам'яного вугілля в першій половині XVIII ст. У 1949 р. вийшов текст «Дослідження» (Zvorykin, 1949), де, спираючись на окремі архівні документи або певні їх частини, була «доведена» провідна роль рудознавця Г. Г. Капустіна. Крім самого «Дослідження» проф. О. Зворикін включив до книги повний комплект знайдених документів з архіву Бергколегії (близько 400 с.), які при уважному послідовному розгляді повністю скасовують штучно «натягнути» висновки самого дослідження, і свідчать, що Г. Капустін *ніколи не був* на території українського Донбасу, а зразки «каміння», які він начебто відправляв у Бергколегію з донських містечок, кам'яним вугіллям не були, бо не горіли при випробуваннях.

Маємо сподівання, що публікацією цих знайдених документів О.Зворикін, розуміючи, що створює неправдивий «епос», спробував певною мірою зберегти своє ім'я, залишитися вченим, щоб справжні науковці змогли зробити об'єктивні висновки. Відмовитися в ті часи від написання «історії відкриття» він не міг.

Проте вже 1952 р. цю працю перевидують масовим накладом ґрунтовно «підчищеною». З книги вилучені всі незручні відомості та документи, її обсяг скорочено майже вдвічі.

А далі розкручується маховик пропаганди. Аж до XXI ст. створюються масові «популярні» публікації, бо міфічний нарратив (вигадану брехню) потрібно *багато разів повторити з різних джерел* – цього вимагає теорія маніпуляції масовою свідомістю (Кара Мурза, 2005; Додонов, 2017). Приклади: О. Іванов «Русский отец угольного Донбасса», 2010 р.; Шубін А. В. «История Новороссии», 2015 р., історичні романи (як от: Губін Л. «Первооткрыватель»), живопис (О. Пламенецький «Народження Донбасу» та ін.). *Відтак*

політична віра створена і вона повинна відбитися в ритуалах – вникають пам'ятники, фільми, назви вулиць, шахт, свята і... статті в енциклопедіях.

Зупинімося на останніх. Найбільш авторитетна (не тільки до Жовтневого перевороту 1917) російська енциклопедія Брокгауза і Єфрона, що базована на німецькому енциклопедичному виданні Ф. А. Брокгауза, залучала кращих науковців і фахівців Російської імперії для більш широкого висвітлення російських подій, у певний час подала статтю Л. Вейнберга «Донецкий каменноугольный бассейн» (*Brokgauz, Efron, 1893*). Історична довідка в ній зведена до наступного: «В Донецком каменноугольном бассейне со времен Петра I известны огромные месторождения каменного угля и антрацита, которых правильная разработка началась только в текущем столетии... Разработка угля началась только в 1839 г., в котором добыто всего только 877000 пд. Сильный подъем каменноугольной промышленности начался лишь в 70-х гг. с проведением железных дорог».

Певне перебільшення щодо виявлення «величезних родовищ» ще за царя Петра I (виявлення тут вугільного басейну як системної групи родовищ відбулося лише у 1829 р., дослідження Є. Ковалевського (*Науко, Biletsky, 2013*), помилкова дата початку вугільних розробок (початок відкритих розробок — 1723 р., перша шахта - 1796 р. (*Ibid*)) свідчать, що на початку ХХ ст. історія відкриття Донбасу залишалася навіть для фахівців «terra incognita».

Найбільш повно сконструйовану проросійську радянську версію історії Донбасу розкриває «Горная энциклопедия», де у статті Л. Смірнова «Донецкий угольный бассейн» стверджується:

«Первые упоминания о находках кам. угля в регионе относятся к кон. 16 – нач. 17 вв. Систематич. исследования начинаются с нач. 18 в. В 1721 подьячий Г. Г. Капустин, посланный горн. мастером В. Лодыгиным, возглавлявшим команду рудоискателей Берг-коллегии, в р-н Дона для разведки руд и кам. угля, открыл уголь близ притока Северского Донца р. Кундрючья. В 1723 по указу Петра I, к-рый сказал, что "сей минерал, если не нам, то нашим потомкам zelo полезен будет", в р-не г. Бахмут (ныне г. Артёмовск) началась разработка угля под руководством управителя Н. Вепрейского и капитана С. Чиркова. Уголь использовался на местных соляных з-дах и в кузницах. Малочисл. население Д. проявляло интерес к углю только с точки зрения нужд домашнего отопления в связи с недостатком лесов. Открытие новых рудных м-ний и угля (1724) предопределило дальнейшее изучение терр. Д. В 70-е гг. П. С. Паллас и С. Г. Гмелин провели первые геол. исследования Донецкого кряжа. В 80-90-е гг. горн. чиновник Н. Аврамов открыл многочисл. м-ния кам. угля, в т.ч. в р-не Лисичьей Балки (ныне г. Лисичанск). Разработка угля в Д. в пром. масштабах начинается по существу со стр-ва Луганского чугуноделат. з-да в р-не Лисичьей Балки на базе железорудных и кам.-уг. м-ний (1795-1807). С этого времени ведётся систематич. добыча угля в Д.» (*Smirnov, 1986*).

Як ми бачимо, фальсифікативна складова інформації тут не така явна, на відміну від очевидних дезінформацій сталінського часу, які приписували Г. Капустіну відкриття вугільних родовищ у Бахмуті та/або Лисичанську. Тут подається нібито більш виважене тлумачення — відкриття родовищ у районі Дону. З точки зору маніпуляції свідомістю, у тому числі у середовищі науковців, це доречно, бо вченим потрібно дати ілюзію різноджерельності, можливості вибору інформації (*Кара Мурза, 2005*). Але маніпулятивний дискурс просто більше приховується — як бачимо, у

статті «Горной энциклопедии» чітко названий цар, прізвища російських адміністраторів та військових і лише як невиразне тло є згадка про «малочисленное население», яке використовувало вугілля задовго до його «відкриття» росіянами.

Отже, експедиція Г. Капустіна на Дон підтверджена документально, але так само підтверджено документами, що надіслані ним зразки вугіллям не були¹, а наступна експедиція у ці місця гірничого майстра Г. Ніксона (до складу якої входив і Г. Капустін) також не виявила вугілля. Це виключає ставити під сумнів фігуру Капустіна як першовідкривача вугільного Донбасу.

Звернімо ще раз увагу на старання автора статті показати діяльність російської держави у «відкритті» донецького вугілля: тут і указ Петра I щодо пошуків вугілля (реальний, на відміну від видуманої «потомками» пафосної фрази "сей минерал, если не нам, то нашим потомкам zelo полезен будет"), і згадка, що Капустін був направлений на пошуки гірничим майстром Лодигінім (це має документальне підтвердження), але нічого не сказано про те, що ці зусилля не дали результату. Справжні першовідкривачі вугілля М. Вепрейський та С. Чирков (*Podov, Kurylo, 2009; Науко, Biletsky, 2013*). згадані як ті, що лише вели розробки в районі Бахмута (вони наведені у статті, але не вписуються в задану «історію відкриття» і подані як другорядні фігури).

«Велика російська енциклопедія» в 35 т. у статті М. В. Голіцина «Донецкий угольный бассейн (Донбасс)» дає наступну історичну довідку:

«Упоминания о находках угля в регионе относятся к кон. 16 — нач. 17 вв., первые залежи открыты в 1721 близ р. Кундрючья (приток Северского Донца), в 1723 начата разработка в районе г. Бахмут (в 1924–2016 — Артёмовск) для нужд местных соляных заводов и кузниц. В 1780–90-е гг. открыты многочисл. месторождения угля, в т. ч. в районе Лисичьей Балки (ныне г. Лисичанск). Разработка угля в пром. масштабах начата в 1795–1807, добыча ведётся подземным способом». (*Golitsyn, 2007*).

Викладена версія в основному повторює матеріал «Горной энциклопедии», але вже не наводить прізвищ. Цим дана енциклопедична стаття нібито не пов'язує себе з ідеологізованою фігурою Г. Капустіна, але повністю зберігає версію відкриття ним вугільного Донбасу на р. Кундрюча. Це пояснюється аксіомою соціального впливу — дезінформація повинна бути поширена і повторена з різних джерел (*Кара Мурза, 2005*).

Розглянемо історичні події освоєння вугільного Донбасу в українських енциклопедіях. Так, «Енциклопедія українознавства» в загальній частині (том 1) в розділі «Паливо й джерела енергії» дає інформацію про Донецький кам'яновугільний басейн, проте лише під природничим (геологічним) кутом зору, без історичної довідки. В розділі «Промисловість» є опис вугільної промисловості України, проте історично опис починається з 1870-х років, коли ця промисловість набуває динамічного розвитку (*Entsyklopediya ukrayinoznavstva, 1949*). У словниковій частині (том 2) є окрема стаття В. Кубійовича «Донецький басейн», де зокрема зазначається:

«Тоді, в другій пол. 17 в., було засновано укріплені військ. пункти на пограниччі тур. володінь — Тор (пізніше

¹ An extract from the protocol of the Berg Collegium and a fairy tale by the "forge master" Mark Reer about the results of a sample of coal mined by G.G. Kapustin, *The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 29.*

Слов'янське) і Бахмут (пізніше Артемівське); поселенців притягала також експлуатація солі. В пол. 18 в. поселено обабіч Дінча сербів, зорганізовано з них два полки і весь край названо Слов'яносербією. Але серби не виявилися добрими колоністами, частина їх покинула нові оселі, і уряд почав знову стягати на ці терени українців. В той час нинішній Д. б. входив до складу володінь Запоріжжя (півн.-зах. частина), Донського війська (півд. схід) і Слобідської України (півн.). Після зруйнування Січі і поширення Рос. імперії по Чорне й Озівське м., більша (зах.) частина Д. б. увійшла до складу Катеринославського намісництва, згодом Катеринославської губ. (Бахмутський і Слов'яносербський або Луганський пов.), менша (сх.) до складу Области Війська Донського (частина Таганрзького і Донецького пов.); цей адміністративно-територіальний поділ залишився до 1917 р. Обличчя країни не змінив і той факт, що вже в другій пол. 18 в. почалася невелика експлуатація кам'яного вугілля та що з кін. 18 в. збудовані держ. метал. заводи, які виробляли чавун з місц. збіднених руд, а як паливо вживали антрацит: Луганський зав. 1795, Петровський б. Єнакієвого 1859 — 64, Лисичанський 1866 — 70 (див. також Степова Україна). 1870 — 1917 рр.

Важка індустрія Д. б. почала розвиватися в 1870-х рр. з часу побудови залізниць, які сполучали Д. б. з глибиною Рос. імперії і з морем, зокрема з побудовою Катерининської залізниці, що 1884 з'єднала Д. б. з залізничним Криворізьким р-ном. У зв'язку з цим постав попит на донецьке вугілля для самих залізниць, а з другого боку, на базі криворізьких руд розвинулася потужна металургія» (*Kubiyovych, 1957*).

Як бачимо, тут маніпулятивний дискурс повністю відсутній. Очевидно, автор або не був знайомий з опублікованими О. Зворикіним документами, або свідомо не став поширювати міф. Зрозуміло також, що в «Українській радянській енциклопедії» такий міфічний наратив мав міститися обов'язково.

У томі «Українська радянська соціалістична республіка» в статті «Вугільна промисловість УРСР» зазначено, що «поклади вугілля в Донбасі відкрито на початку 18 ст.». А у статті Буцика Ю., Шпакової В. «Донецький кам'яновугільний басейн» у третьому томі Української радянської енциклопедії повторюється базова радянська проросійська версія:

«Перше родовище кам. вугілля Донецького кам'яновугільного басейну відкрив 1721 Г. Г. Капустін на р. Кундрючій. У цей же самий період почалося й кустарне видобування вугілля поблизу Бахмута (тепер Артемівськ)» (*Butsyk, Shpakova, 1979*).

Останнє речення навіть посилює дезінформацію, бо у ранішніх версіях міфу зазначалося, що місцеве населення використовувало вугілля до його «відкриття» росіянами.

Незважаючи на численні публікації українських дослідників (зокрема, авторів цієї статті), які показали велике значення пріоритету відкриття вугільного Донбасу М. Вепрейским та С. Чирковим, піддали науковій перевірці радянську версію й довели її фальсифікаційний характер, документально відтворили основні етапи відкриття й першого освоєння вугільних родовищ — енциклопедичні видання незалежної України, на жаль, не акцентували уваги на цих здобутках.

Так «Енциклопедія сучасної України» в статті А. Я. Радзівілла «Донецький кам'яновугільний басейн» констатує: «Вивчення й освоєння Донбасу розпочалося у 18 ст. Царський двір Рос. імперії вперше одержав відомості про значні поклади вугілля від козаків. Розробки мали локальний характер, оскільки видобування велося кустарним методом. Першу шахту закладено 1795 у Лисичанську (нині місто Луган-

обл.), у 2-й пол. 1860-х рр. створ. перші геологічні карти басейну». Зазначені тут важливі відомості й розгос, який від козаків дійшов до царського двору, насправді не може бути обґрунтуванням пріоритету відкриття вугільних родовищ. Неточним є також твердження, що перші геологічні карти з'явилися в 1860-х рр. (приміром, існує карта-схема 1829 р.).

Ще більш прикрим є відсутність статті «Донецький вугільний басейн» у «Малій гірничій енциклопедії» (МГЕ). Крім основної частини в трьох томах планувався додатковий том з географічними назвами, куди готувалася стаття про Донбас. Проте цей том не був виданий (дивом, насправді, було завершення видання основної частини МГЕ у 2013-2014 рр. у Донецьку). До «Гірничого енциклопедичного словника» потрапила лише стисла констатація: «Донбас експлуатується з 1796 р.» (*Biletskyy, (ed.), 2004*), що стосується лише питання будівництва першої шахти.

Як ми знаємо, будь-яка академічна наука базована у тому числі на принципові історизму. Відтак українські творці цих енциклопедичних видань *мусили подати* об'єктивну інформацію не тільки у наукових виданнях, але і й розтиражувати її у популярних мас-медіа. Але реалії російсько-української війни, що почалася у 2014 році, завадили цьому процесу. Широка популяризація справжньої історії за часів незалежності України не відбулася, міф про російськість Донбасу зберігся, як і численні квазірелігійні ритуали — свята, монументальні зображення тощо.

Наукове відтворення хронології відкриття вугільних родовищ вперше відображене в енциклопедичному виданні «Велика українська енциклопедія» (*Biletskyy, Hayko, 2022a*). Тут у стислому огляді викладені лише факти, підтвержені архівними документами Бергколегії. Оскільки повний опис подій залишається маловідомим, наведемо найважливіші його етапи згідно з аналізом та систематизацією документальних свідчень, наведених у (*Hayko, Biletskyy, 2022b*).

Першим кроком промислового опанування багатих, але небезпечних (внаслідок нападів кримських татар) степових земель Східної України стало випарювання солі з води Торських і Бахмутських озер, відоме з часів Гетьманщини. Після чергового розорення татарами Торських соляних промислів наприкінці 17 ст. і руйнування Бахмута під час упокорювання повстання К. Булавіна, виробництво солі починає відроджуватись лише в 1710–1715 рр. на основі орендних відносин (управління солеварнями на той час перебувало в руках Московської держави).

Бахмут стає укріпленим поселенням солеварів. Однею з основних проблем соляних промислів був дефіцит деревини й висока ціна на ввезені дрова. Значною мірою цьому сприяв наказ Петра I від 19 листопада 1703 р. та наступні розпорядження, які під загрозою смертної кари забороняли вирубувати ліс не тільки на дрова, але й для вироблення деревного вугілля. Крім того, Берг-привілей від 10 грудня 1719 р. заохочував на пошуки корисних копалин, зокрема «горючого каміння» (кам'яного вугілля), обіцяючи щедрі винагороди й можливості заснування приватних гірничодобувних підприємств. З огляду на ці обставини, немає нічого дивного, що відкриття донецького вугілля було пов'язано з соляним промислом і пошуком палива, альтернативного деревині.

У 1721 р. управитель Бахмутським соляними промислами, ландрат (помічник губернатора), шляхтич

Микита Вепрейський та комендант Бахмутської фортеці, капітан Ізюмського полку (утвореного зі слобідських козаків) Семен Чирков з охороною та провідниками вирушили на підводах для взяття проб кам'яного вугілля. Його було виявлено у двох місцях — в урочищі Скелеватому, що в 25 верстах від Бахмута, та на річці Біленькій за 50 верст від нього. Зразки вугілля в необхідній кількості були відібрані та відправлені до Санкт-Петербурга в Берг-колегію (отримані 20 січня 1722 р.). Їх випробування засвідчили бажані високі результати. Для розробки вугілля було направлено необхідну кількість робітного люду з Белгородської провінції. Перший промисел вугілля був організований Вепрейським та Чирковим і розпочався 1723 р.

Наведені факти зафіксовані в архівних документах², пройшли багаторазову перевірку, використовувалися багатьма дослідниками (зокрема, авторитетними істориками Російської імперії) й були загальновідомі, принаймні в першій чверті 20 ст. Вони свідчать про імена осіб, які офіційно призначені на роль першовідкривачів донецького вугілля, але залишають дуже важливі питання, на які треба дати відповіді. Головне з них: у який дивовижний спосіб Вепрейському та Чиркову вдалося знайти кам'яне вугілля? Вони особисто не зналися на корисних копалинах, невідомо про жодного рудознавця у складі їхнього пошукового загону. Їхня експедиція тривала усього кілька днів, але з першої ж спроби дивним чином натрапила на виходи двох перспективних вугільних родовищ.

Ці обставини стануть ще більш дивовижними, якщо згадати, що в описаний час на теренах Російської імперії лише поодинокі фахівці уявляли, як шукати цю ще маловідому корисну копалину й навіть який вигляд вона має. Більше того, розгорнуті за ініціативою Петра I спеціальні експедиції з пошуку кам'яного вугілля довго не мали успіху. Впритул до вугільних родовищ наблизився рудних справ піддядий Г.Капустін, який брав проби поблизу Тули, Воронежа та на Дону (недалеко від того місця, де Сіверський Донець впадає в Дон), але випробування цих копалин у Берг-колегії не підтвердило наявності в них паливних властивостей. Наведемо (мовою й стилістикою оригіналу) фрагмент із протоколу Берг-колегії (від 4 липня 1723 р.) про результати випробувань ковальським майстром Марком Реером проб кам'яного вугілля, видобутого Г. Капустіним:

«И против вышеписанного протокола артиллерии иноземец кузнечной мастер Марко Реэр сказал: которой де земляной уголь дан ему пробовать, которой взят в Воронежской губернии и в донских городках, сысканной доносителем подьячим Григорием Капустиним, и он, Реэр, тот уголь пробовал, и по пробе явилось, что от одного угля действия никакого не показалось, только оной уголь в огне трещит и только покраснеет, а жа-

ру от него никакова нет, и как вынешь из огня будет черн, как и первой³...».

Невдалі випробування зразків копалин, віднайдених Г. Капустіним, змінили ставлення до нього царських урядовців. Берг-колегія ухвалила рішення не видавати Капустіну винагороди⁴, оскільки в привезених ним зразках нічого корисного не було. Невдовзі рудознавця й взагалі арештували за звинуваченням у приховуванні листа про зловживання повітовим чиновником, і хоча Капустіна потім звільнили, але в новій експедиції 1724 р. йому вже не довірили керівництва пошуками (їх очолив англієць Георг Ніксон); розпоряджатися грошима експедиції було довірено іншій особі — унтерофіцерові А. Маслову.

Закиди замовних досліджень середини ХХ ст., що іноземці під час аналізів проб навмисно знеславили успіх російського рудознавця, видаються досить кон'юнктурними, оскільки ті ж такі іноземці (в особі вугільного майстра Г. Ніксона) подали зовсім інший вердикт на зразки бахмутського вугілля, надісланого в Берг-колегію М. Вепрейським та С. Чирковим:

«1724 года мая пятого числа показали мне уголье в Коллегии, которое я пробовал, и оно являетца изрядное, а пепел из оногo синий есть. И мы называем в Англии самые лудчие уголье на угольных заводах, и ежели таких много угольев в сей земле, то довольно удовольствие подает и на всякие потребности угодны, ибо оные не являютца, чтоб имели в себе многой непотребности, как я такие же уголье в Англии видел и мне зело уголье понравилось⁵».

Гострота потреби людей, які б зналися на пошуках вугілля, помітна в листі Петра I до віце-адмірала Гордона (від 21 січня 1723 р.):

«К Вице Адмиралу Гордону (своеручно). Зело нам нужно, чтобы ты из Англии или Шкоции написал двух человек, которые знают находить уголья каменные (Steinkohl) по приметам сверху земли и чтоб были искусны в своем мастерстве, о чем приложи свой труд⁶».

Наведені факти свідчать про значні складнощі пошуку вугілля й повністю унеможливають випадкове відкриття *відразу двох* родовищ протягом одного короткого виїзду начальних (керівних) людей, як це *нібито* сталося з Вепрейським та Чирковим.

Поясненням цієї суперечності може бути тільки одне: експедиція Бахмутського соляного правління нічого не розвідувала в донецькому степу, а напевно **знала** розташування родовищ і виїхала для взяття проб на вже **відомі місця**.

Цю версію може підтвердити відповідь на ще одне важливе питання: чому на пошуки вугілля виїхали разом дві перші особи повіту — управитель соляного промислу та начальник військового гарнізону? Якщо припустити справжні довготривалі виснажливі пошуки,

³ An extract from the protocol of the Berg Collegium and a fairy tale by the "forge master" Mark Reer about the results of a sample of coal mined by G.G. Kapustin, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 29.

⁴ Decree of the Berg Collegium of the Oberberg-Amtu on the refusal of G.G. Kapustin in the issuance of monetary rewards, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 44.

⁵ A note by the "coal master" G. Nixon on the quality of coal sent from the Bakhmut salt board, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 191.

⁶ Letter from Peter I to Vice Admiral Thomas Gordon about the release of coal masters from abroad, The Central State Archive of Ancient Acts, Peter's office, Part. 1, Book 39, List 525.

² Див. A letter from the Bakhmut Salt Board to the Kamor Collegium about digging coal at a found deposit and about boiling salt on newly refined salt waters, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, Page 187–188; а також Information from the Berg Collegium on the organization of exploration of coal and ores in southern Russia, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, Page 71–74.

то вочевидь на них були б послані другорядні, але більш підготовлені люди з соляних заводів.

У нашому ж випадку «на пошуки» виїжджають саме начальники, що свідчить про *заздалегідь спланований успіх* «відкриття». Можна припустити, що така велика увага до взяття вугільних проб безпосередньо керівниками повіту була зумовлена очікуванням щедрої винагороди, обіцяної Берг-привілеєм Петра I (від 1719 р.) першовідкривачам родовищ корисних копалин. Тому Вепрейський і Чирков зробили все необхідне (згідно з вимогами Берг-привілею), щоб «застовпити» за собою пріоритет відкриття її стати засновниками першого кам'яновугільного промислу.

Але хто ж був справжнім (неформальним) першовідкривачем донецьких вугільних покладів? Хто і як винайшов та освоїв непросту технологію їх пошуку та використання? На жаль, ми розчаруємо сподівання любителів конспірологічних теорій, які, напевно, очікують розкриття імені якогось конкретного інкогніто.

Головною дійовою особою цих подій було саме *населення* Донецького басейну (на той час – землі Запорозької Січі). Саме мешканці місцевих поселень (козацьких зимівників, окремих селищ старообрядців) започаткували використання вугілля, яке іноді виходило в урочищах на поверхню. Звісно, що інтерес до нього виник тут не з наукових книг і не від заїжджих «учених людей», а шляхом практичних зіткнень. Приводом до них могла слугувати часткова зовнішня схожість кам'яного вугілля з деревним, добре відомим ковалям, або щасливий випадок розкладання багаття біля виходу вугільного покладу (таке не раз траплялось в історії гірництва).

Так чи інакше, на кам'яне вугілля звернули увагу саме автохтони – вони з'ясували його енергетичні властивості та освоїли технологію спалювання в сільській печі (що теж мало свої суттєві особливості). Нестача деревини й порівняна простота копання вугілля в близьких до поселень байраках активізували його використання місцевим населенням.

Раніше чи пізніше відомості про властивості «горючого каміння» повинні були дійти до бахмутських солеварень: люди приїздили сюди за сіллю й розуміли велику потребу в паливі на соляних промислах. Навряд чи вдасться достеменно з'ясувати ім'я людини, що знала місця, з яких мешканці копали вугілля, й повідомила про них М. Вепрейського та С. Чиркова.

Прикметною подією стала подальша розробка віднайдених родовищ. Завдяки збереженню архівним документам ми маємо змогу дізнатися про неї з перших вуст. У листі до Камер-колегії від 23 січня 1724 р. М. Вепрейський та С. Чирков пишуть:

«По в. и. в. указу из оной Коллегии повелено прислать из Белогороцкой правинции в Бахмут к соляному правлению для учинения вновь изысканных земляных угольев и соляных вод пробы работных людей сколько надлежит, но токмо из оной правинции означенных работных людей прислано сто девяносто четыре человека, и те присылавались в разные числа по малому числу, без подмоги, и без записные, и спустя летнее время – в августе и в сентябре месяцах. И теми работными людьми оное уголье окаповано в горе по мере: в длину пятнадцать сажень, а вышину десять сажень. И оное земляное уголье употребляется ныне на бахмутские соляные заводы в казенные кузницы на латанье солеваренных сковород и на прочие поделки. Токмо оно уголье в гору пошло в глубину, а сколько его в глубину есть, о том неведомо, для того что сверх оного уголья великая гора – в вышину сажень десяти и больше, и меж того уго-

лья проиыскиваюцца и другие материалы. И окопать оного уголья такими малыми людьми в скором времени не возможно»⁷.

Отже, із листа випливає, що 1723 р. на одному з вугільних пластів розпочато гірничий промисел і протягом серпня-вересня було задіяно близько 200 робітних людей. Важливою обставиною було те, що кам'яне вугілля знайшло використання як для солеваріння, так і в кузнях, що свідчить про його добру якість та освоєну технологію використання.

Дискусійним залишається питання щодо місця розташування перших промислів. Якщо урочище Скелевате визначено однозначно (близько 26 км на південний схід від Бахмута, поблизу річки Скелева, притоки Лугані), то на урочище на річці Біленькій, що на відстані 50 верст від Бахмута⁸, претендують одразу кілька місць (річок із такою назвою на Донбасі декілька).

Найбільш переконливою автори вважають версію Ю. М. Канигіна та Ю. Т. Батюшина, яка ототожнює це місце з поселенням Городище (Перевальський район Луганщини). У цьому випадку з маршрутом Вепрейського збігаються відстань і напрямом, річка Біленька (притока ріки Білої в її верхів'ї), а також розташування там так званої Кукуєвської гори, з якої місцеві жителі з давніх-давен копали вугілля. Версія В. І. Подова, яка обґрунтовує селище Ящикове того самого Перевальського району, має дещо менший збіг обставин, проте теж має право на існування. Дослідники середини 20 ст. також припускали гіпотезу про родовища Лисичанська й річку Верхня Біленька, але тут не збігається більшість ознак.

У травні 1724 р. на пошуки вугільних родовищ вирушила авторитетна експедиція Берг-колегії у складі вугільних майстрів Георга Ніксона (керівник), Джона Маршала, Томаса Краувіна, Томаса Кларка, Віліма Персона, унтер-офіцера Андрія Маслова, підканцеляриста Григорія Капустіна, перекладача Якова Граматіна, двох лабораторних учнів та двох солдатів. Її уточнений маршрут передбачав дослідження проляві вугілля в Переславській провінції Рязанської губернії, на Оленячих горах Воронежської губернії, на Дону, а також наказував:

«И как оныя места осмотрены будут, ехать в Бахмутскую правинцию в урочище Скелевато, которое объявлено ис Камор-коллегии промемориею, и оное место написать ему [Г. Ніксону] в регистер»⁹.

Пошуки вугілля на Дону не дали результату. Ніксон пише:

«Ныне проб не имею прислать, понеже верх горы, которую Григорий показал, буровами вертели, но ничего не нашли, а вертели в той горе семь сажень».

Лише в грудні 1724 р. експедиція прибула в Бахмут¹⁰ і в супроводі управителя соляних промислів

⁷ A letter from the Bakhmut Salt Board to the Kamor Collegium about digging coal at a found deposit and about boiling salt on newly refined salt waters, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 187-188.

⁸ Register of coal and ores sent from the Bakhmut salt board to the Kamor Collegium, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 188-189.

⁹ Extract from the journal of the Berg Collegium on the change in the route of the expedition of G. Nixon, The Central State Archive of Ancient Acts, Berg Collegium Fund, File 629, List 193.

¹⁰ Імовірно, Г. Капустіна після невдалих результатів розвідки вугілля поблизу Білогір'я на Дону вивели зі складу експедиції і його не було в Бахмуті. Принаймні жодного його листа,

пройшла за маршрутом 1721 р. (Вепрейського й Чиркова). Висновки начальника експедиції збереглися в його листі:

«Бахмута, генваря 7 день 1725 года. В Берг-коллегию от угольного мастера Никсона писано: Прибыл я суда в прошлом 724 году, а отсуды отвез меня шляхтич¹¹ да сержант 60 верст¹², где я те уголья буровал, которые уголья лежат в толщину 45 дюймов и под горою идут, однакож онде уголья никакого прямого распространения не имеют. И в том месте на стороне реки я еще 39 фунтов буровал и також тамо уголья нашел, под которыми лежат крепкий камень... А надеюсь, что здесь можно добрый угольный завод завести и повсягодно много уголья добывано быть может, ежели время к тому имелось... И отсюда поехал я на Шелевет, 25 верст от Бахмута¹³, к Шерковским угольям, но там уже все уголья, как много воды ради учинить было можно, забраны были, и мнитца мне, что уголья под водою идут... А гора имеет наверху изрядный фундамент, и ежели уголья по оной фундамент пойдут, то можно надеяться на долгие времена и уголья здесь весьма добрые...»¹⁴.

В офіційному рапорті Г. Ніксона до Берг-колегії (від 25 травня 1725 р.) підтверджується наявність родовищ поблизу річки Біленької (у вимові Ніксона «при реке Белькине») та в урочищі Скелеватому (у Ніксона – «при Шелеветове, где капитан Чириков работал»), зазначається добра перспектива їхнього розвитку. Цим рапортом по суті підтверджується пріоритет офіційного відкриття вугілля Донецького басейну М. Вепрейським і С. Чирковим. Проте питання «пріоритету» мало свою подальшу історію. Г. Ніксон, усупереч очевидним фактам, вважав першовідкривачем донецького вугілля... самого себе. Російські й українські історики 19—початку 20 ст. здебільшого вказували прізвища Вепрейського й Чиркова. У середині 20 ст. з причин, проаналізованих на початку статті, експедицію Ніксона «перейменували» на експедицію Капустіна, якого й призначили одноосібним «першовідкривачем» Донбасу (Вепрейський і Чирков не підходили на цю роль не тільки з причин соціального стану, але й тому, що своєю місцевою ініціативою, «горизонтальними зв'язками», українським походженням руйнували доктрину державницької вертикалі, ставили під сумнів російське відкриття вугілля Донбасу).

Усупереч доцільним маніпулятивним схемам та упередженим ідеологічним доктринам, життява правда завжди бере гору. Мешканці Донбасу можуть пишатися своїми пращурами, які самостійно відкрили, започаткували розробку й використання «сонячного каменю» з надр української землі, указавши офіційним

«першовідкривачам» місця виходів багатих вугільних родовищ.

Проте слід пам'ятати й те, що сфальшована історія теж не минає безслідно. Подібно до будь-якого соціального інституту вона має соціальну інерцію. Іншим чинником її живучості є корисність використання міфологічного нарративу про російський пріоритет відкриття Донбасу як *елементу системи* потужного міфу про «русский мир» (Додонов, 2017).

Війна, розв'язана Росією в 2014 р., навряд чи була б можливою, якщо б нарративи імперської пропаганди (які на Донбасі активно використовували й фігуру російського рудознавця Г. Капустіна) залишилися у минулому. Певний крок в цьому напрямку – науково вивірена стаття Великої української енциклопедії «Донецький вугільний басейн».

Висновки

1. Висвітлено питання відкриття Донецького вугільного басейну у науковій та енциклопедичній літературі Росії, СРСР та України. Показано, що сфальшована Росією і СРСР історія першовідкриття вугілля на Донбасі, нарративи імперської пропаганди, які на Донбасі активно використовували фігуру російського рудознавця Г. Капустіна, до сьогодні є прикладом інформаційної війни проти України, її науки, культури, економічних досягнень, яка триває практично протягом всього часу промислового освоєння регіону.

2. Введено у науковий обіг архівні історичні документи, які показують реальну картину відкриття вугілля на Донбасі. Вони однозначно свідчать, що офіційними першовідкривачами вугільних родовищ на Донбасі були управитель Бахмутським соляними промислами, ландрат, шляхтич Микита Вепрейський та комендант Бахмутської фортеці, капітан Ізюмського полку слобідських козаків Семен Чирков. Першу геологічну карту Донецького вугільного басейну і саму його назву дав гірничий інженер Євграф Ковалевський, який походить з роду українських козацьких старшин.

3. Препаруючи міфологічний нарратив, ми можемо бачити типові для маніпуляції масовою свідомістю способи його поширення та закріплення: підміна історії, багатократне тиражування, поширення різними джерелами дезінформації, замовчування історичної правди, цензура інформації, створення ореолу академічності дезінформаційного «знання», а також створення «новомови» шляхом подвійної підміни понять, бо «русскость» першовідкривачів була корисна у радянські часи для формування «радянського народу» на чолі з російським. Зараз ця «русскость» (латентна «советскость») знову корисна для агресора, який прагне до схизмогенезу української нації та відтворення російської імперії.

REFERENCES

- Alfiorov, M. A. (2008). *Mihratsiyni protsesy ta yikh vplyv na sotsialno-ekonomichnyy rozvytok Donbasu (1939-1959)*. Donetsk, East Publishing Haus. (In Ukrainian).
- Alfiorov, M. A. (2012). *Urbanizatsiyni protsesy v Ukraini v 1945-1991 rokach*: Donetsk, East Publishing Haus. (In Ukrainian)
- Biletsky, V. S. (ed.) (2004). *Hirnychyh entsyklopedychnyy slovnyk Vol.3*. Donetsk, East Publishing Haus. (In Ukrainian)

доповідної записки чи повідомлення з Бахмута не існує (свари Ніксона й Капустіна фіксуються листами лише з попередніх ділянок досліджень). Крім того, Ніксон, натякаючи на Капустіна, відзначає у своєму листі з Бахмута: «А он, котрому надлежало показать уголь, то здесь не обретається».

¹¹ Ніксон має на увазі М. Вепрейського.

¹² Імовірно мова йде про урочище поблизу р. Біленької і сучасного селища Городище (давня назва – Біленьке).

¹³ Урочище Скелевате, де з 1723 р. Вепрейським і Чирковим велась розробка вугілля

¹⁴ G. Nixon's report to the Berg Collegium on the exploration of coal in Bakmut, *The Central State Archive of Ancient Acts*, Berg Collegium Fund, File 629, List 445-446.

- Biletskyy, V. S. & Hayko, H. I. (2022a). Donetskyy vuhilnyy baseyn. *Velyka ukrayins'ka entsyklopediya* (In Ukrainian). <https://clck.ru/32RFgH>
- Brokgauz, F. A. & Efron, I. A. (1893). *Entsiklopedicheskiy slovar*. St.Petersburg, Tipo-Litografiya I.A. Efrona, Vol. 11. (In Russian) <http://rudictionary.com/brokgause/-Donecki-kamennougoln-bassen-102163.html#gsc.tab=0>
- Butsyk, Yu. & Shpakova, V. (1979). Donetskyy kamyanovuhilnyy baseyn. In: *Ukrayinska radyanska entsyklopediya*. Kyiv, Holovna redaktsiya URE, Vol. 3.
- Dodonov, R.O. et al. (2017). *Hibrydna viyna: in verbo et in praxi*. Vinnytsya, Nilan- LTD. (In Ukrainian) <https://jmonographs.donnu.edu.ua/article/view/3781>
- Entsyklopediya ukrayinoznavstva* (1949). Zahalna chastyna. Munich; New York, *Young Life, Shevchenko Scientific Society in Europe*, Vol. 3 (In Ukrainian)
- Golitsyn, M.V. (2007). Donetskyy ugolnyy basseyn. In: *Bolshaya rossiyaska entsyklopediya*, Vol. 8. Moscow (In Russian) <https://bigenc.ru/geology/text/v/1965680>
- Hayko, H. I. & Biletskyy, V. S. (2022b). Narys istoriyi hirnyctva v Ukrayini. Kyiv, Kyev Mohyla akademiya. (In Ukrainian)
- Hayko, H. I., Biletskyy, V. S. (2013). *Istoriya hirnyctva*. Kyiv-Alchevs'k, VD «Kyivo-Mohylianska akademiya»; LADO. (In Ukrainian)
- Kara-Murza, S. (2005). *Manipulyatsiya soznaniyem*. Moscow, Eksmo, 2005 (In Russian)
- Kubiyovych, V. (1957). Donetskyy baseyn. In: *Entsyklopediya ukrayinoznavstva. Slovnykova chastyna*. Paris; New York, *Young Life, Shevchenko Scientific Society in Europe*, Vol. 2 (In Ukrainian)
- Mytsiy, Yu. A. (2007). Kalmiuska palanka. In: *Smoliy, V. A. (ed.). Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*, Vol.4. Kyiv, Naukova dumka, P. 44. (In Ukrainian)
- Pirko, V. O. & Lytvynovska, M. V. (2005). *Solyani promysly Donechchyny v XVII-XVIII st.* Donetsk, East Publishing Haus. (In Ukrainian)
- Pirko, V. O. (2003). *Zaselennya Donechchyny u XVI-XVIII st. (korotkyy istorychnyy narys i uryvky z dzherel)*. Donetsk, East Publishing Haus. (In Ukrainian)
- Podov, V. I. & Kurylo, V. S. (2009). *Istoriya Donbasu*. Luhansk, T. H. Shevchenko Luhansk natsional universyty. (In Ukrainian)
- Smirnov, L.N. (1986). Istoriya osvoyeniya Donbassa v dorevolutsionnoy Rossii. In: *Gornaya entsyklopediya Moscow, Sovetskaya Rossiya*, Vol.2 (In Russian) <https://clck.ru/32RYDk>
- Yavornytskyi, D. I. (1990). *Istoriya zaporozkykh kozakiv*. Vol.1. Kyiv. (In Ukrainian)
- Zvorykin, A. A. (1949). *Otkrytiye i nachalo razrabotki ugolnykh mestorozhdeniy v Rossii. Issledovaniye i dokumenty*. Moscow, Ugletekhizdat, Vol. 1. (In Russian)

Who discovered the Donetsk coal basin and when it was discovered: Information war on the Donbas frontier

Hennadii Haiko (ORCID 0000-0002-4263-5958)
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine)

Volodymyr Biletsky (ORCID 0000-0003-2936-9680)
National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute" (Ukraine)

Vitaly Biletskyi (ORCID 0000-0002-0881-0409)
Independent researcher (Ukraine)

In the article, the authors raise the topical issue of historical falsifications, considering them as an element of information warfare. Applying the historiographical method and interpreting the facts of the creation of historical misinformation as manipulation of public consciousness, they present a specific case of historical research on the discovery of the Donetsk coal basin. Therefore, a review of the scientific and encyclopedic literature of Russia, the USSR and Ukraine devoted to the coverage of this issue was made; archival historical documents that show the real picture of the discovery of coal in Donbas have been put into scientific circulation; the manipulative discourse of influence on the mass consciousness is tracked in order to create a mythological narrative about the “Russianness” of Donbass. It has been proven that the falsifications of Russia and the USSR regarding the history of the first discovery of coal in the Donbass have been going on for almost the entire period of the industrial development of the region and to this day, it is an example of an information war against Ukraine. The archival historical documents released by the authors unequivocally indicate that the official discoverers of coal deposits in Donbas were other historical figures than those described in Russian and Soviet scientific and encyclopedic literature, and they are of Ukrainian origin. The methods of spreading the mythological narrative and their actualization during the Russian-Ukrainian war are defined, which are typical for the manipulation of mass consciousness.

Keywords: information war; Donbas; mythological narrative; the history of the discovery of the Donetsk coal basin.

Received (Надійшла до редакції): 20.09.2022

Accepted (Прийнята до друку): 15.10.2022

Available online (Опубліковано онлайн) 31 October 2022